

ВПЛИВ ВІЙНИ НА БУЛІНГ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

ДЕНИСЮК Мар'яна Михайлівна - аспірант кафедри кримінального права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

**Orcid ID: 0000-0002-7423-4753
DOI 10.32782/EP.2023.3.9**

Здійснюється аналіз досліджень, проведених у різних країнах, де війна впливає на життя дітей та підлітків та про те, як збройні конфлікти впливають на динаміку булінгу в школах. Використовуються результати дослідження, проведеного в зоні конфлікту в Східній Європі, щоб проаналізувати зв'язок між війною та булінгом. Розглянуто причини, які можуть пояснити цей зв'язок. Використовуються звіти міжнародних організацій та статистичні дані з різних країн світу та України щодо дітей, які вимушено переміщені у зв'язку з війною. Дослідження зв'язку між війною та шкільним булінгом має значення з кількох причин, оскільки це може розкрити вплив воєнного конфлікту на збільшення випадків булінгу в школах, розкрити психологічні та соціальні механізми, що лежать в основі цього зв'язку, та сприяти розробці ефективних стратегій профілактики та підтримки для дітей, що пережили воєнний конфлікт, гарантування безпеки учнів у воєнних регіонах, сприяння їх соціальній адаптації після конфлікту, збереження їх психологічного здоров'я та благополуччя, а також сприяння їх соціальній адаптації в новому середовищі після війни. Висвітлено поняття булінгу в різних тлумаченнях та відповідно до законодавства України. Звертається увага на ознаки, типи та етапи булінгу в шкільному середовищі, класифікації ролей у булінгу та надається їх характеристика. Крім того, розглядаються наслідки війни для дітей, які можуть бути

свідками або жертвами травматичних подій та проживати у страху та нестабільності. Ці негативні впливи війни на психологічний стан дітей можуть призводити до зміни їх поведінки та збільшення випадків булінгу в шкільному середовищі. У статті особливо наголошується на важливості розуміння та усвідомлення цього взаємозв'язку серед освітніх працівників, батьків та громадськості. Лише шляхом здорового розуміння цього проблемного взаємозв'язку можна розробляти ефективні стратегії та програми протидії булінгу, а також забезпечити необхідну підтримку та захист для дітей, які потерпають внаслідок воєнних конфліктів. Підсумовано, що війна може поглиблювати вже існуючі прояви булінгу, збільшувати кількість випадків та приводити до появи нових форм насильства в шкільному середовищі. Рекомендується проведення додаткових досліджень, щоб краще зрозуміти, як війна впливає на булінг у шкільному середовищі та які заходи можуть бути прийняті для його протидії.

Ключові слова: війна, насилля, булінг, школа, діти.

Актуальність дослідження

У сучасному світі насильство є однією з найбільших проблем, з якою стикається суспільство всього світу. Війна, як один з найбільш жахливих проявів насильства, може мати глибокий вплив на життя людей у всіх сферах. Вона може змінити сприйняття суспільства щодо насильства, змінити ставлен-

ня до конфліктів, знизити рівень соціальної відповідальності та підвищити рівень агресії. Існує також зв'язок між існуванням військових конфліктів та шкільним булінгом у контексті кримінального права. Шкільний булінг може стати одним із чинників, що збільшує ризик розвитку фізичного та емоційного насильства під час війни, що пов'язано зі збільшенням рівня напруги та агресії в суспільстві. Діти можуть бути свідками насильства, вважати його нормою і використовувати для розв'язання конфліктів з однолітками в школі. Дослідження впливу війни на поширення булінгу в школі може допомогти зрозуміти, як травматичні події можуть вплинути на поведінку дітей, особливо на тих, що пов'язані з булінгом. Це дослідження може також допомогти розробити ефективні стратегії для запобігання булінгу в умовах війни та відновлення нормального життя після війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз стану досліджень війни та її впливу на цінності сучасних підлітків свідчить про інтерес учених різних галузей до зазначеної проблеми. У сучасних психологічних дослідженнях особлива увага акцентується на довготривалих наслідках війни для дітей підліткового віку, які можуть стикатися з несподіваними для них травматичними подіями, а також із довготривалими несприятливими подіями, що є причиною непродуктивних стратегій поведінки підлітків. Як правило, підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію, а також асоціальну поведінку (Joshi, O'Donnell, 2003; Machel, 2001) Усі ці прояви, на думку дослідників, є «нормальною реакцією на ненормальні події» (Joshi, O'Donnell, 2003, р. 288) [1, с. 106].

Досліджуючи психічне здоров'я дітей у зонах воєнних конфліктів Афганістану, Балкан, Іраку, Ізраїлю, Камбоджі, Лівану, Палестини, Руанди, Сомалі, Уганди, Чечні, Шрі-Ланки, С. Мурті та Р. Лакшмінараяна (2006) дійшли висновку, що психологічні травми, отримані підлітками у ході війни,

мають довготривалі наслідки для їхньої психіки і можуть стати перешкодою у майбутньому житті, виборі цілей та стратегій життя. У дослідженнях Д. Сміта (2001) [2] акцентується увага на негативних чинниках війни, що впливають і на смислоттєву сферу підлітків, зокрема відсутність ресурсів для забезпечення базових потреб (житло, вода, їжа, освіта, права тощо); розрив сімейних стосунків (втрата, розлука, переміщення); стигматизація, дискримінація, насильство; песимістичний погляд на життя (переживання втрат, горя, руйнувань), що позначаються на ставленні підлітків до життя та виборі смислоттєвих цінностей [1, с. 107].

Однак психологи радять не сприймати підлітків лише як пасивних жертв війни, оскільки вони є членами суспільства зі своєю активною життєвою позицією і здатні самостійно ухвалювати рішення, створювати власні стратегії виживання в несприятливих умовах проявляють життєстійкість і всупереч обставинам стають повноцінними людьми.

У педагогіці питання впливу війни на формування особистості дитини порушували Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський, проблемами переселенців досліджували Ю. Жданович, О. Просіна, виховання дітей в умовах пограниччя – І. Шкільна [1, с. 107].

Дослідження знуцань, агресії та насильства в школах представлено у роботах зарубіжних науковців, щодо яких: D. Olweus (дослідження основних критеріїв булінгу та розроблення механізмів запобігання); Т. Blackwell (превенція знуцання в школі); К. N. Farrington (повторюваний характер знуцань); В. Monks, W. Smith (види та форми прояву булінгу). Вітчизняні дослідження проблеми булінгу представлено роботами: Є. Грибанова, В. Іванченко, І. Кона, С. Кривцової, О. Ожійової, В. Пономарьова, В. Соловійова та іншими [3, с. 71]

Мета статті: дослідити вплив війни на існування булінгу в шкільному середовищі. Ми розглянемо, як війна може сприяти розвитку шкільного булінгу, а також проаналізуємо наукові дослідження близькі до нашої тематики, досвід країн, у яких існували наявні проблеми, звіти міжнародних організацій та статистичні дані з різних країн світу.

Виклад основного матеріалу

Більше одного мільярда дітей у всьому світі проживають у країнах або територіях, охоплених збройним конфліктом, війною чи тероризмом [4], головним чином у країнах із низьким і середнім рівнем доходу, де проживає 90% дітей і підлітків у світі [5]. Збройний конфлікт може тривати протягом усього дитинства, як, наприклад, у Лівані, де громадянська війна спричинила масову травму з 1989 по 2004 роки [6]. Наслідки війни виходять за межі ізольованих кризових територій: у 2016 році Верховна комісія ООН у справах біженців повідомила, що 59,5 мільйонів людей у всьому світі були вимушено переміщені, і більше половини з них були дітьми віком до 18 років [7].

Близький Схід пережив кілька війн після другої світової війни — між арабськими державами та Ізраїлем, між 1948 і 1982 рр.; Громадянська війна в Лівані, з 1975 по 1990 рік; війни в Іраку, починаючи з 1980 р. і продовжуючи хвилювання до наших днів; вторгнення в Кувейт у 1990 році; і громадянська війна в Північному Ємені, з 1962 по 1970 рр. Наприкінці 2010 р., антиурядові протести по всій Середній Схід Азії породив так звану арабську весну. Подальші громадянські війни в Лівії, Сирії та Ємені були жорстокими і тривалими. Крім того, палестинці в секторі Газа пережили три війни за останні 12 років і з 2007 року живуть в блокаді [8].

Жорстокий політичний конфлікт мав руйнівні наслідки на фізичне та психічне здоров'я дітей на Близькому Сході. Багато було вбито або поранено. Багато хто був переміщений, у тому числі 2,5 мільйона сирійських дітей-біженців. На противагу, палестинські діти, які перебувають у блокаді в секторі Газа, не можуть втекти навіть у відносну безпеку [9, 10, 11].

Діти в районах збройних конфліктів на Близькому Сході відчувають високий рівень психічних розладів, включаючи посттравматичний стресовий розлад, депресію, тривогу, поведінкові проблеми та синдром дефіциту уваги з гіперактивністю, а також функціональні порушення [12].

Війна та насильство створюють порочне дисфункціональне коло, смертельну пастку, яка, у першу чергу, впливає на дітей. Війна,

особливо затяжна травма, позбавляє дітей часу, необхідного для когнітивно-емоційної обробки та самоцілення.

Діти, які проживають у зонах бойових дій і збройних конфліктів, не живуть нормальним життям. Вони спостерігають, як руйнують їхні будинки, і бачать, як їхні родичі, сусіди та друзі отримують поранення або гинуть. Вони можуть не мати слів, щоб висловити те, що з ними сталося; натомість вони діляться своїми історіями через поведінку, наприклад, накидаючись або закриваючись. Вони можуть регресувати у поведінці, яка відповідає віку, відчувати труднощі зі сном, стати нездатними виконувати повсякденні дії та/або мати проблеми з поведінкою, навчанням і стосунками [6].

Діти в зонах конфлікту також мають підвищений ризик суїцидальних думок, енурезу, кошмарів, підвищеної пильності, горя, тривожного розладу розлуки, фобії, заїкання, стереотипних рухів, відмови відвідувати школу, труднощів у навчанні, розладів поведінки, агресії та розладів харчування в дитинстві, або раннє дитинство [8].

Ці умови погіршують здатність дітей брати участь у повсякденному житті, зосереджуватись і успішно навчатися в школі, формувати стосунки та прихильність, а також відчувати себе в безпеці [8].

Ми чули про біженців з Палестини, Сирії, Іраку, Сомалі, Ємену; тепер, коли історія повторюється, ми пишемо про українських дітей.

Отже, дослідження взаємозв'язку війни та шкільного булінгу має значення з кількох причин:

Безпека: Булінг може стати причиною формування агресивної поведінки у дітей та підлітків, що може мати наслідки у подальшому, включаючи участь у військових або терористичних актах.

Соціальна адаптація: Булінг може впливати на соціальну адаптацію дітей та підлітків, зокрема на їхню здатність формувати здорові стосунки з іншими людьми, співпрацювати та розвивати емпатію. Це може негативно впливати на їхню здатність адаптуватися до суспільства та займатися позитивними ролями в ньому.

Психологічне здоров'я: Булінг може мати негативний вплив на психологічне здоров'я дітей та підлітків, зокрема на їхню самооцінку, самоповагу, становлення особистості та психічну стійкість. Це може вплинути на їх можливість досягнення успіху в житті, включаючи професійні та особисті досягнення.

Соціальна відповідальність: Дослідження взаємозв'язку війни та шкільного булінгу може допомогти підвищити рівень соціальної відповідальності та етики серед дітей та підлітків, а також виховати їхню здатність до мирного вирішення конфліктів та побудови гармонійних відносин.

Психологічне благополуччя: Булінг може призвести до депресії, хвороб та інших психічних проблем, які можуть вплинути на дитину протягом усього життя. У разі війни ці проблеми можуть бути ще більшими та тривожними, остання війна може призвести до дуже серйозних наслідків.

Попередження конфліктів: Дослідження взаємозв'язку війни та шкільного булінгу може допомогти визначити фактори, що призводять до конфліктів та насильства, та розробити стратегії для їх попередження.

Один місяць війни в Україні спричинив переміщення 4,3 мільйона дітей, що складає понад половину дитячого населення країни (7,5 мільйона). В ці дані входить більше ніж 1,8 мільйона дітей, які переїхали в сусідні країни як біженці, і 2,5 мільйона тих, хто зараз є внутрішньо переміщеними особами всередині України.

«Війна призвела до одного з найстрімкіших та наймасштабніших переміщень дітей із часів Другої світової війни, – зазначила виконавча директорка ЮНІСЕФ Кетрін Рассел. – Це похмура віха, яка може мати довгострокові наслідки для наступних поколінь. Безпека дітей, їхній добробут та доступ до основних послуг – усе це під загрозою через жахливе насильство, яке не припиняється» [14].

За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 01.09.2022 за кордоном перебувало 492 077 дітей шкільного віку.

За даними Європейського Союзу (статистика надходить із 26 країн ЄС), станом на 4 жовтня до шкільних систем країн ЄС ін-

тегровано 517 123 українських дітей. Зауважимо, що до цієї статистики не входять дані з Великої Британії, США, Канади та інших країн, до яких масово виїздили українці, а також дані з росії та білорусі, куди депортували наших громадян [15].

На жаль, знайти статистику щодо дітей, зокрема шкільного віку, які перебувають у країнах, що не входять до Європейського Союзу, нам не вдалося, є лише загальна статистика біженців в окремих країнах.

Про одну з проблем у закордонних закладах освіти поки голосно не говорять, але вона є і може посилитися. З росії наразі триває масовий виїзд росіян через мобілізацію, які їдуть до тих країн, де перебувають українські громадяни. Але, тікаючи від мобілізації, частина з них продовжують підтримувати імперську політику путіна та війну проти України. Дітей російських громадян влаштовують у заклади освіти, а деінде в інтеграційні класи, де навчаються українці. Випадки булінгу українських дітей були і до масового виїзду росіян через мобілізацію, а зараз кількість таких випадків може збільшитися. Це посилює напругу в суспільстві, закладах освіти. Але повідомлення від українських біженців про те, як вирішуються ці ситуації в закладах освіти за кордоном, свідчать про те, що дирекція цих шкіл та вчителі у більшості випадків адекватно реагують на випадки конфліктів, булінгу та здійснюють усі необхідні заходи для їх подолання. Але все одно наявність таких випадків посилює психологічний стрес наших дітей, який вони отримали під час війни [15].

За даними американської організації «Національна мережа дитячого стресу» (NCTSN), діти або підлітки, які зазнали впливу травмованих подій та/або насильства, з більшою ймовірністю можуть страждати від булінгу або виступати у ролі кривдника щодо однолітків. З огляду на це, вплив війни може стати додатковим фактором виникнення булінгу в шкільному середовищі. Однак, важливим є уникнення «таврування» та поширення припущення, що всі діти, які стали свідками військових дій, є потенційними кривдниками чи піддаються булінгу. Уважність вчителів до будь-яких змін у поведінці окремих учнів та атмосфери

в класі загалом, знання ознак і характерних проявів різних видів булінгу та індивідуальний підхід у спілкуванні з дітьми дадуть можливість об'єктивної оцінки ситуації [16, с. 27]. Поняття булінгу та його ознаки визначені Законом України №2145-VIII від 05.09.2017 «Про освіту» [17].

19 січня 2019 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» (далі - Закон), яким введено в правове поле поняття булінг (цькування) і внесено зміни до Закону України «Про освіту» та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що закріплює основні норми права, заклав основні інструменти виявлення, регування, запобігання та протидії булінгу в закладах освіти [18].

Юридичне трактування булінгу в Україні здійснюється, відповідно до Закону, як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [18].

Грунтовне вивчення проблеми булінгу в освітньому середовищі було здійснено провідними зарубіжними науковцями Х. Лейманом, Д. Лейном, К. Лоренцом, Д. Ольвеусом. Останньому ж належить і власне дефініція «булінг», у розуміння якої вчений вклав ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших здобувачів освіти (Olweus, 1993) [19].

Під булінгом слід розуміти складне соціально-психологічне явище та специфічну соціальну ситуацію, що заснована на порушенні в групі соціальних відносин, передбачає специфічну групову динаміку (перерозподіл ролей та статусів, групових норм та цінностей) (Деркач, 2018) [20].

Слід наголосити, що ключовими ознаками булінгу як форми насильницької дії є

агресивна негативна поведінка, систематичність та повторювальність актів насильницьких дій, умисність та диспропорційність сил (влади) між учасниками конфлікту. Відповідно до типізації булінгу слід виділити такі його види: фізичний, вербальний, соціальний (ізоляція) та кібербулінг (цькування у віртуальному середовищі).

Важливо вказати, що процес булінгу має свої етапи розвитку, які включають початок, розвиток, кульмінацію та завершення; а також це процес, який розвивається за спіраллю [21, с. 86].

Ряд дослідників зазначає, що актуалізують насильницьку поведінку молоді в цілому та булінг зокрема дві великі групи факторів: фундаментальні (глобалізація, інформатизація, інтеграційні процеси у світі) та локальні (суспільно-політична криза у державі, низька ефективність реформ у соціальній сфері людського буття). Детермінантами зростання виявів насильницької поведінки є і наявність військового конфлікту та екстраполяція агресії на території України внаслідок розселення ВПО, і анонімний стан українського суспільства [21, С.86].

Шкільний булінг можна розділити на кілька видів залежно від напрямку взаємодії між учасниками :вертикальний (між учителями та учнями), горизонтальний (між учнями) та змішаний (наприклад, одночасне цькування школярами і вчителів, і інших учнів).

За дослідженнями науковців, є досить багато класифікацій ролей у булінгу, але в більшості досліджень виділяються три основні категорії: переслідувач, жертва, свідки (нейтральні учасники, помічники, захисники й ін.) [22, с. 271].

Найбільш повною є класифікація, запропонована Д. Ольвеусом, який описав таку рольову структуру булінгу:1) учень, який є жертвою булінгу ;2) учні, які здійснюють насилля, ініціюють і відіграють лідерські ролі в процесі булінгу – «булери», або переслідувачі, агресори; 3) послідовники – учні, які позитивно ставляться до знущань над іншими й беруть активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють головної ролі;4) пасивні «булери» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, через сміх

чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї; 5) потенційні «булери» – учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього ззовні; 6) «спостерігачі» (байдужі свідки) – учні, які не беруть участі в булінгу й можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації; 7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до насилля й вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять; 8) «захисники» – учні, які виявляють не-гативне ставлення до явища, вони захищають жертву чи намагаються їй допомогти [23].

Ознаки, за якими можна визначити дитину, що потерпає від булінгу., Д. Ольвеус автор книги «Булінг в школі: що ми знаємо і що можемо зробити», виокремлює ряд ознак, які можуть вказувати на те, що дитина потерпає від булінгу або може виявитися потенційною жертвою. До них відносяться:

1) поведінкові прояви: страх ходити до школи, гуляти до та після навчання, їздити шкільним автобусом або брати участь в організованих шкільних заходах; довгий та «нелогічний» маршрут дім-школа; втрата інтересу до навчання; часті нічні кошмари або проблеми зі сном; втрата апетиту; часті головні болі, болі в животі або інші фізичні проблеми; замкнутість та сором'язливість; відсутність близьких друзів серед однолітків, надання переваги спілкуванню з дорослими;

2) зовнішній вигляд: неохайний, порваний або пошкоджений одяг, книги чи інші речі; порізи, синці або подряпини, причину виникнення яких дитина не може або відмовляється пояснити; сумний, плаксивий або пригнічений вигляд після повернення зі школи; фізична слабкість у порівнянні з однолітками; [16, с. 28].

3) характер та індивідуально-психологічні особливості: високий рівень тривожності, занижена самооцінка, невпевненість у собі; схильність до депресії та меланхолії; переконаність у неспроможності захистити себе та приреченості на страждання; лякливість; емоційна чутливість; самотність; відстороненість від колективу та схильність не вважати себе його значущою частиною;

4) соціальний досвід: негативний життєвий досвід; походження з соціально-неблагополучних сімей; потерпання від фізичного насильства вдома; відсутність досвіду отримання захисту та турботи; віра в те, що жертва заслуговує роль жертви; пасивне очікування знущань [16, с. 29]

У навчальному закладі в булінгу найчастіше бере участь ціла група учнів. Це створює ефект причетності, згуртування, послаблює почуття відповідальності за свої дії. Найчастіше «спільники» булерів — це діти, які: бояться бути на місці жертви, не бажають виділятися з-поміж однокласників, цінують свої стосунки з лідером, піддаються впливу «сильніших», не вміють співпереживати іншим, безініціативні, сприймають цькування як розвагу, мріють взяти реванш за свій власний досвід приниження, можуть виховуватися у неблагополучних сім'ях і переживати насильство з боку старших членів родини.

Конфлікт у шкільному середовищі не завжди є ознакою булінгу. Булінг відрізняється систематичністю та наявністю об'єкта, на який спрямовується тривала агресія. Варто пам'ятати, що булінг не виникає раптово, а є результатом нерозв'язаного вчасно конфлікту. Тому слід уважно спостерігати за тим, що відбувається в класі, відслідковувати ознаки конфліктних ситуацій та своєчасно допомагати вирішенню суперечок.

Важливим аспектом у контексті війни є створення умов для адаптації в новому колективі дітей та підлітків з числа внутрішньо переміщених осіб, адже в закладах освіти центральних та західних областей України з'являються учні, які приїхали з територій активних бойових дій або з тимчасово окупованих територій.

Факт переїзду із зазначених територій також може стати підставою для виникнення булінгу, тож варто пояснити учням, що люди приїхали до більш безпечних регіонів країни тому, що були змушені рятуватися від війни. За інших умов вони радо залишилися б удома, де в них є все: житло, гроші, робота, гідні умови проживання тощо.

Варто враховувати, що в окремих випадках джерелом упередженого ставлення до внутрішньо переміщених осіб можуть ста-

ти розмови, які ведуться в родині учнів, обумовлюючи відповідну поведінку дітей. У таких випадках доречно обговорювати ситуацію при зустрічі з батьками, керуючись принципами недискримінації та акцентуючи увагу на засадах дружнього ставлення до всіх учасників освітнього процесу [16, с. 29].

Педагогам і психологам у роботі з дітьми підліткового віку слід звертати особливу увагу на події, що є стресогенними для вихованців. У зв'язку з цим з учителями і батьками була проведена бесіда, котра свідчить, що найбільшими стресорами для підлітків є: сирени, бомбардування та обстріли, навіть якщо вони далеко; паніка дорослих; різноманітні диверсійні дії і теракти; комендантська година та обмеження воєнного часу; руйнування житлових будинків; необхідність перебувати у бомбосховищах; інформація про масове насилля, полонених, тортури, втрати. Для дітей, які опинилися в окупації, – це наслідки війни, масове насилля, виживання у надзвичайних ситуаціях, постійні загрози життю, втрата рідних, ризики, пов'язані з евакуацією, спогади тощо. Усе це позначається на уявленнях підлітків про життя і смисложиттєві цінності, про важливе і другорядне, плінність життя тощо.

В умовах війни зростає необхідність формування стресостійкості в дітей підліткового віку як необхідної умови вирішення життєвих задач без шкоди для власного життя. Рівень стресостійкості залежить від здатності особистості адекватно оцінювати ситуацію і власні можливості, навичок самоконтролю, вмотивованості, здатності знаходити рішення у надзвичайних ситуаціях, не занурюючись у стан стресу. Крім того, стресостійкість підлітків у період війни значною мірою залежить від підтримки сім'ї та психолого-педагогічної допомоги [1, с. 107].

У період війни в підлітків спостерігаються гострі емоційні реакції на те, що відбувається, емоційні перепади, істерики, надмірне збудження, стан ступору, страх тощо. Під впливом драматичних подій може втратитися здатність до співпереживання (де-реалізації) як захисна реакція психіки. Ті підлітки, які перебувають у безпеці далеко

від військових дій, відчувають провину або комплекс того, хто вижив [1, с. 107].

Війна має власні негативні наслідки, здичавіння, цинічну неповагу до чужої власності, приниження людської гідності, алкоголізм, грубе сексуальне насилля, наругу над релігійними святинями, осквернення релігійних приміщень й освячених місць [24, С. 15 – 16].

Підсвідомість дитини так влаштована, що вона швидко копіює, змальовує відомі приклади для наслідування. Завдання педагога формування свідомої та відповідальної за себе та інших особистості у складному світі, сповненому конфліктів, криз та непорозуміння. У післявоєнний період діти дуже швидко ставали дорослими, на другий план відходили загальноприйняті критерії дорослості: фізичний розвиток, емоційна та соціальна зрілість [25, с. 150].

Прихована проблема війни в тому, що формується нове покоління, виховане на цінностях, які актуальними є для військового часу. Війна популяризує агресію, насильницькі методи розв'язання проблем, вона дискредитує норми моралі, норми права, діалог та компроміс як засіб досягнення цілей [25, с. 152].

Висновок

У результаті нашого дослідження ми з'ясували, що війна може мати значний вплив на поширення шкільного булінгу. Зокрема, війна може збільшити кількість учнів, які стають жертвами булінгу, а також викликати зростання рівня агресії серед учнів. Ми визначили, що на зростання шкільного булінгу в умовах війни впливають такі чинники, як економічна нестабільність, соціальні конфлікти, травми та стрес, що пережили учні. Надто часто учні стають свідками насильства під час війни і відчувають бажання передати свої емоції та біль далі, порушуючи права і достоїнство інших дітей. Проте, існують шляхи запобігання шкільному булінгу в контексті війни. Наприклад, важливо забезпечувати підтримку для учнів, які пережили травми, та встановлювати соціальний контакт з їх ровесниками. Крім того, у військових конфліктах важливо гарантувати безпечні умови для навчання учнів, надати

їм доступ до ментальної підтримки та соціальної адаптації.

Отже, війна має серйозний вплив на поширення шкільного булінгу, але знання та увага до цієї проблеми можуть допомогти зменшити її вплив та запобігти поширенню насильства в школах. Тому важливо продовжувати дослідження в цій області та розробляти ефективні методи боротьби з шкільним булінгом в умовах війни.

Література

1. Журба К. . Війна як чинник впливу на смислотвірчу сферу сучасних підлітків. Нова педагогічна думка. 2022. №2 (110). С.105-109.
2. Smith, D. (2001). Children in the heat of war. *APA Monitor*. No 32(8). P. 29.
3. В. В. Назаревич. Остракізм як передумова булінгу. Теорія і практика сучасної психології. 2019 р., № 6, Т. 1. С. 70-77.
4. Крісман А.К., Догерті Дж.Г. : Материнська травма: катастрофи, тероризм і війна . *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am* 2014 ;
5. Jordans MJ, Pigott H, Tol WA : Втручання для дітей, які постраждали від збройних конфліктів: систематичний огляд психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в країнах з низьким і середнім рівнем доходу . *Curr Psychiatry Rep* 2016 ;
6. Ворба СР, Нг LC, Stevenson А та ін. : Оцінка потреб у психічному здоров'ї дітей і підлітків у постконфліктній Лівії: Результати кількісного опитування ключових інформаторів . *Int J Cult Ment Health* 2016 ;
7. Calam R : Наслідки для здоров'я та ризику для дітей і сімей, переселених після збройного конфлікту та переміщення . *Scand J Public Health* 2017 ;
8. Samara, Muthanna, Hammuda, Sara, Vostanis, Panos, El-Khodary, Basel and Al-Dewik, Nader. Children's prolonged exposure to the toxic stress of war trauma in the Middle East. *British Medical Journal (BMJ)*. (2020).
9. Save the Children International. The war on children: time to end grave violations against children in conflict. 2018. URL: https://www.savethechildren.org.uk/content/dam/global/reports/education-andchild-protection/war_on_children-web.pdf
10. Unicef. How to help Syria and its children. 2020. URL: <https://www.unicefusa.org/mission/emergencies/child-refugees-and-migrants/syria-crisis>
11. Palestinian Centre for Human Rights. Annual report. 2019.
12. Dimitry L. A systematic review on the mental health of children and adolescents in areas of armed conflict in the Middle East. *Child Care Health Dev* 2012.
13. Iman Farajallah. Omar Reda.-H. Steven Moffic. John R. Peteet. Ahmed Hankir. The Psychosocial Impacts of War and Armed Conflict on Children. Mar 8, 2022. URL: <https://www.psychiatrytimes.com/view/the-psychosocial-impacts-of-war-and-armed-conflict-on-children>
14. UNICEF. Понад половина дітей України вимушено покинула свої домівки після місяця війни. 24.03.2022. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war>
15. Освітній ОББУДСМЕН УКРАЇНИ. Чи повернуться в Україну діти, які навчаються за кордоном? 2022. URL: <https://eo.gov.ua/chy-povernutsia-v-ukrainu-dity-iaki-navchajutsia-za-kordonom/2022/10/07/>
16. «GoGlobal» , «Розвиток КСВ», - Career Hub. «Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни» посібник. 52с.
17. Закон України «Про освіту» від 28.09.2017 № 2145-VIII 8584 .URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2145-19>
18. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» 19.01. 2019 р. № 2657-VIII. URL: Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
19. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. New York: Wiley, 1993. 215 p.
20. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: культурний аспект. Міжнародний науковий вісник. 2018. № 2 (18). С. 48–59. DOI: 10.24144/2218-5348.2018.2(18).48-59 с.
21. Альохін М. Антибулінгові практики в школі: соціально-педагогічний кон-

текст. Педагогічний процес: теорія і практика (серія: педагогіка) № 1-2 (64-65), 2019.- С.85-92.

22. Янішевська К. Д. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення / К. Д. Янішевська, О. О. Тимошенко // Правові новели. - 2018. - № 4. - С. 270-275.

23. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья»: международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. Политика охраны здоровья детей и подростков. Копенгаген, 2012 г. № 6

24. Макарушка О. Вплив війни на вихованє /О. Макарушка. – Львів: Друк. НауковогоТовариства ім. Шевченка. – 1917. – 20 с.

25. Бодак Л. Остап макарушка про вплив війни на виховання дитини. Молодь і ринок №4 (159), 2018.149-153 с.

Denisyuk Maryana Mykhailivna
graduate student of the Department of Criminal
Law and Procedure Institute of Law, Psychology
and Innovative Education Lviv Polytechnic
National University
maranacaplinska@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-7423-4753

THE EFFECT OF THE WAR ON BULLYING IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

An analysis of studies conducted in different countries where war affects the lives of children and adolescents and how armed conflicts affect the dynamics of bullying in schools is carried out. The results of a study conducted in a conflict zone in Eastern Europe are used to analyze the connection between the military and bullying. Reasons that can explain this connection are considered. Reports of international organizations and statistical data from various countries of the world and Ukraine regarding children forcibly displaced due to the war are used.

Researching the relationship between war and school bullying is important for several reasons, can reveal the impact of military conflict on the increase of speech in schools, reveal the psychological and social mechanisms underlying this connection, and contribute to the development of effective prevention strategies. and support for children who survived the war conflict, ensuring the safety of students in war zones, promoting their social adaptation after the conflict, preserving their psychological health and well-being, and promoting their social adaptation in the new environment after the war. The concept of bullying in different interpretations and in accordance with the legislation of Ukraine is highlighted. Attention is paid to signs, types and stages of bullying in the school environment, classification of roles in bullying and their characteristics are provided. In addition, is considering the effects of war on children who may be witnesses or victims of traumatic events and live in fear and instability. These negative effects of war on the psychological state of children can lead to a change in their behavior and increase the impact of bullying in the school environment. emphasizing is the importance of understanding and awareness of this relationship among educators, parents, and the public. It is only through a healthy understanding of this problematic interrelationship that effective anti-bullying strategies and programs can be developed, as well as providing the necessary support and protection for children affected by military conflicts. It is concluded that the war can deepen the already existing manifestations of bullying, increase the number of cases and lead to the appearance of new forms of population in the school environment. Additional research is recommended to better understand how bullying is a known problem in the school environment and what measures can be taken to counter it.

Keywords: war, violence, bullying, school, children.